

УДК 342.5

І. Є. ТУРКІНА

ПРАВОСУДДЯ ЯК ФОРМА ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано форму здійснення діяльності судової влади – правосуддя в умовах реалізації державного управління в правовій, демократичній державі.

Ключові слова: правосуддя, державне управління, судова система, судова влада, судова політика, права людини, поділ влади.

We analyze the shape of the judiciary - Justice in the implementation of public administration in the legal, democratic state.

Key words: justice, public administration, judicial system, judiciary, judicial politics, human rights, separation of powers.

Питання функціонування судової системи завжди актуальні. Але переважна більшість наукових робіт присвячені спеціальним проблемам процесуального права і питань судового устрою. Що стосується загальнотеоретичних проблем становлення та реалізації судової влади, то вони до цих пір залишаються малодослідженими.

Актуальність даної теми виходить із того, що на сьогодні судова система в Україні знаходиться у процесі становлення. У проведенні судової реформи значну роль відіграють роботи вчених політологів і правознавців з розробки ефективної побудови судової влади на засадах, визначених у Конституції України, з урахуванням національних особливостей і світового досвіду.

Здійснення правосуддя відрізняється від інших сфер суспільного життя особливим об'єктом державного впливу, в який входить внутрішньо єдина система суспільних відносин, які мають підвищену цінність для держави і суспільства.

Правосуддя представляє собою форму державної діяльності і виступає надійним і цивілізованим способом вирішення конфліктів, що виникають у суспільстві, захисту прав і свобод громадян, інтересів громадянського суспільства і держави.

З урахуванням ступеня розробленості проблеми судової влади на Україні метою даної статті є дослідження правосуддя як способу здійснення судової влади. Для досягнення цієї мети необхідно проаналізувати головну функцію правосуддя, яка полягає в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина та розглянути правосуддя як самостійну форму державної діяльності.

Поняття “суд” і “правосуддя” у вітчизняній науці досліджувалися значно раніше, ніж з'єднав їх в єдине ціле судова влада. Багато вчених робили спроби визначити зміст поняття “судова влада”. Так, дореволюційний учений С. Познишев в умовах недостатньо розвиненого уявлення про поділ влади писав, що судова влада є гілка державна, яка повинна здійснюватися окремими органами, що не несуть функцій адміністративних або законодавчих, і яка покликана здійснювати закон, затверджувати його панування в життя, боротися зі свавіллям і насильством [4, с. 87].

Історія показує, що на всіх етапах розвитку уявлень про суд і судову систему діяльність судів завжди пов'язувалася зі здійсненням правосуддя. Але ставлення до цього специфічного виду діяльності суду також періодично змінювалося. Б. Чичерін визначав правосуддя як “відплату кожному належного на підставі закону” [8, с. 319]. М. Полянський у 1920-ті рр. писав, що “правосуддя має своєю метою захист влади та об'єктивного правопорядку шляхом репресії, що слідує за обвинувальним вироком” [5, с. 66]. З точки зору авторів радянського часу, правосуддя – це особливий вид застосування закону судом.

Найбільш типово визначити правосуддя, на наш погляд, можна таким чином. Правосуддя – це діяльність, здійснювана тільки судом щодо належного розгляду та вирішенню в процесуальному порядку кримінальних, цивільних і господарських справ, а також застосування на основі закону державного примусу до правопорушників з метою:

- зміцнення законності і правопорядку в суспільстві;
- виховання громадян і попередження скоєння нових правопорушень;
- охорони від будь-яких зазіхань тих вищих цінностей, які на даний момент є для держави пріоритетними.

Правосуддя розглядають як одну з форм державної діяльності (у широкому сенсі) і як сферу реалізації влади суду (у вузькому сенсі).

К. Маркс писав: “Закон всезагальний, випадок, який повинен бути визначений на основі закону, поодинокий. Щоб підвести одиничне під загальне, потрібно судження. Судження проблематично. Якби закони застосовувалися самі собою, тоді суди були б зайвими” [3, с. 66].

Проблематичність судження, особливо в умовах складного переплетення життєвих обставин, несе в собі небезпеку ухилення від мети законодавця, спотворення змісту закону або мимовільної підміни волі законодавця розсудом суду. Було б крайнім невіглаством, – говорив К. Маркс, – думати, що існує закон, який в силу внутрішньої необхідності в кожному конкретному випадку застосовувався б строго в душі законодавця, абсолютно виключаючи можливість сваволі.

Тому відправлення правосуддя ставиться в особливі умови, які покликані гарантувати суд від помилок. До цих умов, перш за все, відноситься повна і точна відповідність судових рішень і вироків законом. Поширена думка, що суд виконує свого роду роль підмайстра, що може накладати трафаретку закону на конкретні правовідносини. Суд сам по собі не може вирішити питання, яка мета повинна вважатися злочином, і яке покарання за нього може бути призначено. Вирішення даного питання належить до компетенції самого законодавця, і від суду вимагається лише одне: визначити, чи “підпадає” даний випадок під ту чи іншу “модель” злочинного діяння, зазначеного в кодексі. Грубим порушенням законності було б осуд особи за діяння, яке не передбачено в кодексі. У цьому випадку покарання, призначене судом, було б злочином. Кримінальний кодекс, таким чином, є основою правосуддя у кримінальних справах.

Правосуддя в цивільних справах здійснюється на основі цивільного кодексу, що містить перелік найбільш типових цивільних правовідносин, у ході реалізації яких можуть виникати суперечки (договір купівлі-продажу, договір найму тощо). Тут законодавець заздалегідь установлює перелік “моделей” найбільш типових

цивільних правових зв'язків, спираючись на які і в суворих рамках яких суд вирішує конкретні суперечки.

Значення основних прав і свобод людини та громадянина для відправлення правосуддя полягає в тому, що вони детермінують саме призначення судового процесу.

В Україні зроблено дуже серйозні і певні кроки щодо забезпечення прав людини, а саме:

– у 1996 р. прийнято Конституцію України, згідно з якою визнання прав і свобод людини і громадянина, їх дотримання та захист є обов'язком держави (ст. 3 Конституції України);

– створено й функціонує Конституційний Суд України;

– унесено суттєві зміни до законодавства, яке розвиває систему процесуальних гарантій особистості;

– прийнято низку нових законів і кодексів, в яких отримали своє відображення принципи і норми міжнародного права і Конституції України про права людини.

Для здійснення державного управління у правовій державі необхідно, щоб закони були орієнтовані на загальне забезпечення суб'єктивних прав, що виключає невинувдане втручання публічної влади в приватне життя, робить державу й особистість однаково підзаконними і підсудними. Для визнання держави правовим недостатньо наявності в нього Конституції та інших законів, тому що, по-перше, Конституція і закони можуть в усьому відповідати виключно інтересам “власників” влади; по-друге, Конституція і закони можуть бути неправовими. Не кожний закон є право. Навпаки, він може породжувати безправ'я [1, с. 158].

У правовій державі не можуть видаватися закони, що обмежують права і свободи людини і громадянина, крім випадків передбачених Конституцією України (п. 1 ст. 64 КУ). Конституція України виділяє ту частину прав і свобод, які не підлягають обмеженню, у тому числі таке:

– ніщо не може бути підставою для приниження гідності особистості;

– ніхто не повинен зазнавати тортур, жорсткого, нелюдського поводження або такого, що принижує його гідність, поводження чи покарання;

– кожному гарантується судовий захист його прав і свобод;

– кожен має право на правову допомогу;

– ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення;

– будь-яка особа, обвинувачувана в учиненні злочину, вважається невинним, поки його провину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувачувальним вироком суду;

– при здійсненні правосуддя не допускається використання доказів, отриманих незаконним шляхом;

– ніхто не зобов'язаний свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів;

– держава забезпечує потерпілому доступ до правосуддя і компенсацію заподіяної шкоди.

Контроль за дотриманням цих норм – найважливіше завдання судової влади. Разом із тим, процес створення надійної системи забезпечення прав людини в Україні є суперечливим, оскільки суди не завжди забезпечують належну якість правосуддя.

Розвиток системи заходів, що забезпечують дотримання і захист прав людини і громадянина, формування відповідної правової бази, зміцнення незалежності судової влади дозволяють державі розглядати себе рівноправним суб'єктом світового цивілізованого суспільства.

Порушення прав людини створює соціальну напругу, породжує зовнішньополітичні труднощі, живить антидемократичний настрій. Результати численних опитувань громадської думки свідчать про сильне бажання українців бачити в країні більше порядку і законності.

Будь-яка держава – це політичний інститут, але при цьому не кожна держава є правовою. Політика правової держави, в тому числі це стосується і законотворчості, наділена саме правовими кордонами. Політика державного управління у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина повинна виходити з гарантованості цих прав реальним механізмом судової влади.

У суспільстві виникає багато соціальних конфліктів між незаконослухняним індивідом і державою.

Здійснюючи правосуддя, судова влада запроваджує державне насильство в цивілізовані рамки, гарантуючи захист законослухняних громадян від небезпеки піддатися насильству з боку державної машини.

Важливе значення для суспільства і особистості має конфлікт між законослухняним індивідом і державою, що виникає в разі помилок або свавілля з боку держави. Судовою владою підлягають вирішенню:

- конфлікти між гілками державної влади;
- зіткнення між державними органами в межах однієї гілки влади;
- спори між державою та органами місцевого самоврядування.

Таким чином, діяльність судової влади виявляється, коли виникають такі ситуації:

- суд є інструментом захисту держави і суспільства від незаконослухняних громадян;
- суд захищає людину від неправових дій з боку держави;
- суд розглядає конфлікти між приватними суб'єктами.

У демократичній правовій державі суд є конституційною гарантією прав і свобод людини і громадянина, оскільки він незалежний від будь-якого іншого державного або громадського органу.

Тут, перш за все, мова йде про право людини на розгляд його справи безстороннім і компетентним судом, право на оскарження судових рішень, право на захист і допомогу адвоката тощо.

Така судова влада виникає, коли суд набуває якісно нових функцій. У контексті системи стримувань і противаг судову владу характеризує правосуддя і можливість чинити активний вплив на рішення та дії законодавчої та виконавчої влади, “врівноважувати” їх. Саме ці повноваження, коли вони надані суду і використовуються судом, перетворюють його на потужну стабілізуючу силу, здатну захищати права і свободи громадян, оберігати суспільство від руйнівних соціальних конфліктів.

Зміст судової влади Ю. Дмитрієв і Г. Черемних визначають як самостійну публічно-правову освіту, що являє собою систему спеціальних державних і

муніципальних органів, які мають передбачені законом владні повноваження, що спрямовані на встановлення істини, відновлення справедливості, вирішення суперечок і покарання винних, рішення яких є обов'язковими до виконання всіма особами, яких вони стосуються [2, с. 44–50].

У сучасній науці затверджується презумпція і про те, що судова влада має бути повністю деполітизована. Це відрізняє її від двох інших гілок влади – законодавчої і виконавчої, які не тільки перебувають під постійним впливом політичних сил, але й самі представляють собою активну політичну силу.

“Правосуддя має бути поза політикою, – стверджує В. Савицький, – час, нарешті, зрозуміти, що політизована (раніше, не соромлячись, і навіть з гордістю говорили відверто – класова) юстиція – це дар данайців, троянський кінь у концепції правової держави. І якщо ми дійсно збираємося таку державу зводити, то треба постійно і серйозно піклуватися про повну деполітизацію, очищення від ідеологічних догм його фундаментальної, органічної частини – судової влади” [7, с. 24].

Важко не погодитися з тим, що судова гілка влади повинна бути деполітизована, оскільки вона за своєю природою не має права бути упередженою. При вирішенні справ та винесенні рішення або вироку суддя не може керуватися політичними ідеями.

Латинський вислів “Fiat justitia, pereat mundus!” означає, що право має застосовуватися, незважаючи ні на які політичні наслідки. Але кому треба буде таке правосуддя, якщо через нього загине світ? Неможлива на практиці повна деполітизація судової влади. При вирішенні правосуддя судді зобов'язані передбачити політичні наслідки своїх рішень. Американський дослідник Дж. Уайт писав: “У реальному житті судді не покликані утримуватися від вирішення політичних питань взагалі; швидше їм слід при вирішенні таких питань не висловлювати занадто відкрито свої політичні симпатії і партійні переконання” [6, с. 120].

Можна погодитися з Дж. Уайтом, оскільки, дійсно, при здійсненні правосуддя судді не повинні керуватися ні партійними, ні політичними переконаннями. Вирішуючи справи, що мають політичний зміст, межі розсуду суду можуть бути правовими, інакше він втрачає властивості самостійності і стає звичайним доповненням двох інших гілок влади. Особливо часто це можна спостерігати в авторитарних і тоталітарних режимах, де суд є знаряддям політичної розправи.

Сила судової влади полягає в повазі цивілізованого суспільства та держави до суду. Ця гілка влади, на відміну від законодавчої, не спирається на волевиявлення виборців. І на відміну від виконавчої не має у своєму розпорядженні силовими структурами.

Сучасне наукове поняття правосуддя виходить зі змісту формули-принципу, згідно з якою правосуддя здійснюється тільки судом. Об'єктивно ця формула суворо відмежує коло органів, які здійснюють розгляд судових справ на основі правосуддя.

Принцип здійснення правосуддя тільки судом є специфічним принципом і виходить з найбільш загальних засад конституційного ладу. Його значення визначається безпосереднім характером і пріоритетом дії Конституції в забезпеченні правосуддям прав і свобод людини і громадянина. Це положення базується, перш за все, на конституційному визнанні прав і свобод які безпосередньо діють щодо встановлення та реалізації правового статусу особистості. Адже саме вони визначають сенс, зміст і застосування законів, чим обумовлюється справді

гуманістичний характер всього законодавства.

Перехідний період розвитку української державності характеризується зростанням ролі політики в житті суспільства, яка впливає на всі сфери людського життя і, звичайно, накладає свій відбиток на судову систему. Це процес зазвичай насичується неправовими (політичними, економічними, силовими тощо) методами легітимації нового режиму. Правосуддя відіграє тут важливу роль, оскільки, підтримуючи одну з протидіючих соціально-політичних угруповань, надає їй політичну вагу і тим самим, виконує роль стабілізатора, запобігши політичний конфлікт, який супроводжується, як правило, глибокими деструктивними змінами.

У ході судового реформування визначено основну мету, яка зводиться до створення незалежної судової влади на Україну, здатної обмежувати сваволлю інших гілок державної влади, надійно захищати права особистості та громадянського суспільства.

В умовах перехідного періоду можна визначити поняття “судова влада” через якісно-новий зміст таких понять, як “суд”, “правосуддя”, “судова система”. З цієї точки зору, суд – це незалежний, від будь-яких інших структур орган судової влади, що здійснює свою діяльність, яка спрямована на: відновлення справедливості; вирішення конфліктів; визначення міри покарання винних осіб на підставі закону.

Правосуддя – це притаманна тільки судам функція реалізації владних повноважень державою, яка:

- 1) здійснюється органами судової влади і в строго встановленому порядку;
- 2) завершується прийняттям судових рішень;
- 3) носить обов’язковий характер для виконання всіма особами, стосовно яких

вона виноситься.

Судова система – це сукупність судових установ (владних органів) держави, які:

- 1) пов’язані між собою єдністю цілей і поставлених завдань;
- 2) засновані на єдиних принципах організації та діяльності;
- 3) мають чітко позначені компетенції кожної з ланок.

Виходячи з вищевикладеного, можна виділити особливості правосуддя як самостійної форми державної діяльності, які розкриваються в таких положеннях.

По-перше, здійснення правосуддя націлене на особливу сферу діяльності держави, в якій виділяються правозахисні, впорядковують і правозастосовні елементи змісту влади, встановлюються основи фактичної і правової рівності всіх соціальних груп і прошарків населення, кожного окремого громадянина перед законом і судом.

По-друге, реалізація правосуддя як форми державної діяльності має чітку спрямованість на здійснення судової політики в державі. Під політикою можна розуміти історично визначену форму управління соціальними процесами, а це передбачає як установку цілей, так і планомірну свідому діяльність по їх здійсненню. Можливість виокремлення саме судової політики говорить про особливі впливи її на суспільство у певній сфері життя з метою приведення його до бажаних структурних і функціональних характеристик.

В історії України проведення судової політики тривалий час означало зовсім певний напрям у діяльності судів. Заданий конкретний напрям орієнтувався або на захист завоювань соціалістичної революції, або на проведення в життя суворих почав революційної законності, або на посилення кримінальної репресії у

відношенні “ворогів народу”, або на забезпечення “політики партії” і далеко не завжди виражало інтереси всього суспільства. Причому в якості “орієнтирів” для судів, як правило, виступали численні партійні рішення – з’їздів КПРС, пленумів ЦК, політбюро, а також органів на місцях – обкомів, міськкомів і райкомів партії. Саме за допомогою цих рішень прямувала судова політика, зумовлювався зміст законів, які застосовувалися судами.

У процесі демократизації суспільства судова політика покликана повернути своє основне призначення. Для суду не повинно бути жодних орієнтирів, окрім закону.

По-третє, здійснення правосуддя як особливої форми державної діяльності виражається зовні через відповідну систему органів держави – судову систему. Як відомо, кожна з таких форм, поряд з іншими ознаками, характеризується організацією здійснюють її органів і пов’язана з тим чи іншим видом державних органів (представницьких, виконавчих, судових). Саме через відповідні системи органів матеріалізується зміст кожної даної форми, виявляється її певне конкретне призначення, специфічні способи здійснення, функції тощо.

Тільки цілісний аналіз усіх елементів структури судової системи дає можливість виявити її характер. Головне призначення судової системи – це здійснення правосуддя. Причому правосуддя становить виняткову прерогативу суду, тому що воно здійснюється тільки судом.

Значення всієї судової гілки влади визначено характером правової і соціальної держави. Це означає, що саме їй належить визначальна роль у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, в реалізації принципів верховенства права в системі державного управління.

У сучасних умовах судова влада все більше розширює свої функції і повноваження. Це проявляється в тому, що посилюється значення судової влади в суперечках “громадянин – держава”, вона все частіше виступає арбітром у суперечках між органами різних гілок державної влади на практиці.

Література:

1. *Витрук Н. В.* Права человека: состояние и перспективы развития / Н. В. Витрук // Право и власть. – М. : Мысль, 1990. – С. 158–164.
2. *Дмитриев Ю. А.* Судебная власть в механизме разделения властей и защита прав и свобод человека / Ю. А. Дмитриев, Г. Г. Черемных // Государство и право. – 1997. – № 8. – С. 44–50.
3. *Маркс К.* Собрание сочинений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политическая лит-ра, 1968. – Т. 1. – С. 66–69.
4. *Познышев С. В.* Элементарный учебник русского уголовного процесса / С. В. Познышев. – М. : Издание Г. А. Лемона, 1913. – 336 с.
5. *Полянский Н. Н.* Очерк общей теории уголовного процесса / Н. Н. Полянский. – М. : Право и жизнь, 1927. – 127 с.
6. *Токвиль А.* О демократии в Америке / А. Токвиль. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.
7. *Савицкий В. М.* Организация судебной власти в Российской Федерации / В. М. Савицкий. – М. : БЕК, 1996. – 320 с.
8. *Чичерин Б. Н.* Курс государственной науки. – Ч. 1. Общее государственное право / Б. Н. Чичерин. – М. – 1894. – 486 с.

Надійшла до редколегії 27.01.2011 р.